

KRZYSZTOF BABRAJ

**WIELKA BAZYLIKA TRANSEPTOWA W „MAREI” W EGIPCIE Z V W.
I JEJ POPRZEDNIK, NOWO ODKRYTY KOŚCIÓŁ Z IV W. W 2018 R.****Key words:** Egypt, Marea, basilica

Wielka bazylika jest obiektem badań archeologicznych od 2003 r. W obecnej chwili (**Fig. 1 plan**) jest już odkopana w ponad 70 procentach. W charakterystyce obiektu nie można pominąć wyjątkowej sytuacji urbanistycznej kościoła. Jest ona umiejscowiona na skraju półwyspu, na wzniesieniu, który rozszerza się na końcu. Fakt ten powoduje, iż jest otoczona z trzech stron wodami jeziora Mariut (na temat półwyspu – Pichot 2010). Należy w tym miejscu nadmienić, iż na przestrzeni dziejów jeziora jego wypełnienie wodą przechodziło różne etapy. Od wysokiego poziomu do zupełnego braku wody. Na jego brzegach w bezpośredniej bliskości od murów bazyliki znajdują się pozostałości portowych zabudowań, keje, mola, doki, magazyny etc. Zbudowana jest przy najdłuższym moło długości 120 m (Babraj 2013, Babraj, Szymańska, Drzymuchowska, Willburger 2013). Myślę, że określenie kościoła jako bazylika portowa jest w pełni uzasadnione. W ogólnym zarysie rekonstruuje się jako orientowaną trójnawową budowlę z transeptem oraz płytką apsydą. Długość całej bazyliki mierzona od wejścia do końca przypory znajdującej się przy apsydzie wynosi 51 m, długość transeptu 46 m, natomiast szerokość transeptu 20 m. Szerokość głównego korpusu w świetle ma 22,7 m. z czego nawa główna między stylobatami 12,6 m. Nawy boczne w świetle 4,1 m. Posadzka w nawie głównej była wyłożona dużymi płytami marmurowymi natomiast nawy boczne posiadały podłogę wykonaną z płyt z miejscowego piaskowca (Dietrich, Klemm 1993). Od strony północnej przy głównym korpusie bazyliki znajduje się kaplica. Natomiast od strony południowej także przy głównym korpusie

umieszczone jest baptysterium z pomieszczeniami służebnymi. Bazylika była obiektem co najmniej dwu kondygnacyjnym o czym świadczą klatki chodowe na obu jej zachodnich narożnikach. W pierwotnym projekcie bazyliki mury zewnętrzne posiadały niewielkie przypory. Na przestrzeni czasu wzmocnienia te były rozbudowywane i wzmacniane ze względu na uszkodzenia konstrukcji murów nośnych. W pierwotnym projekcie znajdowały się przy transepcie i apsydzie. W późniejszym okresie dodano je także przy murach zewnętrznych północnym i zachodnim. Jedną całą nieuszkodzoną kolumna została znaleziona w transepcie północnym jej wysokość wynosi 2,16 m. średnica kolumny w jej centralnej części miała 35 cm. Wszystkie fragmenty kolumn odnalezione w bazylice miały właśnie taką lub zbliżoną średnicę. Na tej podstawie możemy przypuszczać, że przy budowie całej bazyliki (transept, nawa główna) były użyte tych rozmiarów kolumny. Wystrój kościoła był bardzo bogaty o czym świadczy wysokiej klasy detal architektoniczny (Szymańska, Babraj 2010) wykonany z różnego rodzaju marmurów i innych rodzajów kamieni importowanych z całego basenu Morza Śródziemnego. Dotyczy to również dekoracji podłóg i ścian wykonanych w technice *opus sectile*. Posiadamy również ewidencje licznych niewielkich fragmentów z mozaik w postaci tessera niektórych ze złotą folią w środku tzw. sandwich. Wydaje się że mozaika (mozaiki) były umieszczone w apsydzie. Apsyda ma głębokość 4 m i szerokość 10 m. Apsyda była posadowiona w miejscu wcześniejszego pieca pochodzącego z II/III wieku jednego z największych na terenie Egiptu. W niej znaleziono dwa grobowce z ok. 120 pochówkami

(Dzierzbicka 2015). Także w pastoforium południowym został znaleziony grobowiec. Na skrzyżowaniu korpusu głównego z transeptem zlokalizowano relikty posadowienia templonu, którego pozostałości takie jak *cancelli* z reliefem, *transennae* i słupy marmurowe. Od sanktuarium na osi nawy głównej do wyjścia zachodniego biegnie droga procesyjna. Bazylika posiadała narteks, umieszczony przy zachodniej ścianie zewnętrznej z posadzką wykonaną w technice *opus sectile*. Przed narteksem znajdowało się duże atrium, które było zamknięte od strony południowej sklepami natomiast od strony północnej (jeziora) wytyczony był ciąg pomieszczeń gospodarczych. Bezpośrednio do narteksu przylegał portyk. Do kościoła prowadziły trzy wejścia od strony południowej, północnej i znajdujące się na osi zachodniej (raporty dotyczące wykopalisk w bazylice Szymańska, Babraj 2003, 2004a, 2004b, 2005, 2006, 2007, 2008a, 2008b, 2010, 2012).

W sezonie 2018 roku eksploracja bazyliki była prowadzona po zachodniej stronie za murami narteksu (Fig. 2) w obrębie przestrzeni oznaczonej #54. Celem podjęcia w tym miejscu wykopalisk było odnalezienie północnego zakończenia portyku bazyliki. Południowa jego strona została odkopana w 2011 roku. Na stylobacie portyku było przypuszczalnie umiejscowionych 11 kolumn z czego został odnaleziony na północy jeden cokół a na południu dwa cokoły. Rozstaw między kolumnami był 1,80 cm w osi. Przestrzeń ta przylegała od zachodu do pomieszczenia #56 które jeszcze nie zostało wyeksplorowane. Między przestrzenią # 54 a pomieszczeniem # 56 znajduje się przejście które także jeszcze nie zostało wyeksplorowane. Portyku (przestrzeń 54) od strony północnej zamyka przejście w którym znajduje się próg i negatyw po drzwiach (Fig. 2a). Stylobatu portyku od północy i południa kończy się murem w kształcie litery T. W kolejnym okresie użytkowania tej przestrzeni została dobudowana do północnego muru stylobatu ściana która stworzyła pionowy *shaft* o przekroju prostokątnym. Był on połączony przypuszczalnie z cysterną o wymiarach 200 x 150 x 120 cm. W narożniku zakończenia północnego portyku na poziomie użytkowym znaleziono figurkę pawiana wykonanego z granitu prawdopodobnie z okresu ptolemejskiego (Fig. 3). Także w przestrzeni #54 zostało odnalezionych 10 ostraków (por. T. Derda, w przygotowaniu). W przestrzeni tej zostały również zidentyfikowane niedbale położone bez zaprawy niewielkie fragmenty murów przypuszczalnie beduińskich.

Jednocześnie były prowadzone prace eksploracyjne w bazylice w pomieszczeniu #52 (Fig. 4) które było wejściem północnym do bazyliki. Wspomniane prace te były kontynuacją wykopalisk z sezonu 2017 r. Została zakończona eksploracja pomieszczenia #52 które jest kruchtą bazyliki. We wspomnianym pomieszczeniu nie zachowała się podłoga,

lecz w sezonie 2017 r. został namierzony poziom posadzki tego pomieszczenia przy ścianach zachodniej i wschodniej. Pomieszczenie posiadało wejście od strony północnej (#52 A) i trzy przejścia: południowe prowadziło do nawy bocznej(# 2), (#52 L) wschodnie prowadzące do kaplicy (#52 A) (w późniejszym okresie zablokowane) natomiast zachodnie prowadziło do klatki schodowej (#52 N). W omawianym pomieszczeniu zostały odkopane struktury których nie byliśmy w stanie zidentyfikować w sezonie roku 2017. Po analizie wspomnianych struktur doszliśmy do wniosku, iż z widocznych murów najwcześniejszym był mur oznaczony literą I. Został on później zaadoptowany do budowy starego kościoła poprzez włączenie go do muru zewnętrznego oznaczonego literą G. Omawiany mur został wykonany z dwóch zewnętrznych ścianek kamiennych, z wypełnieniem luźno wrzuconych nieregularnych kamieni bez użycia zaprawy. Dodatkowo narożnik muru G wzmocniony był regularnymi ciosami kamiennymi. W ścianie G od strony północnej zostało znalezione wejście do narteksu starego kościoła. Posiadamy dobrze zachowany węgar (E), negatyw po drzwiach i fragment progu tych drzwi (F). Odcisk po drzwiach był wykonany w zaprawie i został obłożony niewielkimi fragmentami marmurów. Z wejścia po trzech stopniach przechodzimy na poziom płytowania B. Wiemy już iż stary kościół był kilkakrotnie przebudowywany. Przykładem tego jest wzmocnienie muru G od strony zachodniej H. Mur oznaczony literą M był późniejszy w stosunku do muru G jak również płytowanie K. Można przypuszczać że polepa J pochodzi z pierwszej fazy budowy starego kościoła. W omawianym pomieszczeniu #52 został wykonany sondaż w celu sprawdzenia jak głęboko sięga fundament muru I. Został on wykonany w obrębie oznaczeń F, G, I. W sondażu został odkryty na głębokości 0, 58 cm intencjonalnie ułożony rząd amfor składający się z samych szyjek (po angielsku neck) amfor ułożonych poziomo obok siebie datowanych na III/IV wiek A. D. (Fig. 5). Od strony północnej #55 (Fig. 1 plan), prowadziło wejście o szerokości 2,4 m. do bazyliki które było skonstruowane z trzech stopni i progu (Fig. 5a). W progu znajdują się trzy negatywy. Dwa z nich o przekroju kwadratowym są umieszczone na krawędzi progu po wewnętrznej stronie. Były one elementem mocowania drzwi do kościoła i otwierały się prawdopodobnie na zewnątrz. Pośrodku progu umieszczony był okrągły negatyw w który była włożona belka dzieląca drzwi na dwie części (dwa skrzydła). Na zewnątrz muru właściwego bazyliki od strony północno zachodniej przy klatce schodowej #53 A i #53 B została ustawiona przypora długości 5,60 m. szerokości 0,80 m. dla wzmocnienia muru. Do przypory została dostawiona struktura kamienna o wymiarach 1 x 1 m niewiadomego pochodzenia. Nie była przewiązana (połączona) z przyporą (Fig. 6). Możliwe jest iż, element ten

był początkiem muru który się nie zachował a ciągnął się w kierunku jeziora. Mamy nadzieję, iż przyszły sezon wykopaliskowy wyjaśni tą kwestię. Równocześnie do muru wschodniego przy latrynie # 51 także została dostawiona przypora długości 5,5 m. szerokości 1,10 m. wzmacniająca narożnik bazyliki. Do tej przypory od północy zostały dostawione trzy stopnie i słup. Wszystkie te elementy są zbudowane w tym samym okresie. Na stopniach zachowały się negatywy po marmurach i jeden fragment marmuru. Stopnie te prowadziły na wyższy poziom z pomieszczenia #55 (Fig. 6a). We wspomnianym pomieszczeniu zostały zidentyfikowane trzy poziomy użytkowe.

Również w omawianym sezonie pracowaliśmy przy eksploracji zasypu w nawie głównej (Fig. 1) #13. Usunięcie jego spowodowało odsłonięcie stylobatu pomiędzy dwoma zachodnimi słupami przy wejściu znajdującym się na osi bazyliki. Na stylobacie zostały odnalezione cztery negatywy po bazach kolumn. Rozstaw w osiach (distance between axes) pomiędzy bazami po kolumnach wynosi 2,5 m. Pomiędzy stylobatem a murem zewnętrznym bazyliki zostało odnalezione płytowanie w bardzo złym stanie (Fig. 7). Został wykonany sondaż w którym poniżej poziomu posadzki odnaleziono kamienną strukturę która należy do starego kościoła. Być może był to fragment portyku. W eksplorowanym zasypie zostały odnalezione dwa korynckie kapitele (Fig. 8, 9) i fragment małej kolumny zwieńczonej kapitelem palmowy (Fig. 10). Znalezione również wysokiej klasy wykonania płytę okładzinową z marmuru (Fig. 11). Także zostało odnalezionych dużo fragmentów stiuków.

Odkrycie starego kościoła stanowi przełom w interpretacji bazyliki (Fig. 12). Kościół o wymiarach 24 x 15 m umiejscowiony jest pod wielką bazyliką transeptową z V wieku i stanowi absolutne unicum, zwłaszcza, że jest w stosunkowo dobrym stanie zachowania. Obrys kościoła mieści się całkowicie w obrębie murów wielkiej bazyliki, której północny mur zbudowano niemal dokładnie na północnym murze starszej budowli. W planie starego kościoła wyraźnie widać trzy nawy, apsydę do której prowadzą dwa stopnie i stosunkowo dużych rozmiarów narteks. Wejścia do kościoła były usytuowane od strony północnej i zachodniej i prawdopodobnie także południowej. Wewnątrz ściany kościoła były pokryte niefiguralną (abstrakcyjną) dekoracją malarską w bardzo żywych kolorach. Wszelkie wątpliwości co do chrześcijańskiego charakteru wystroju rozwiewa fragment tynku relatywnie dużych rozmiarów z zachowanym przedstawieniem krzyża. Odnalezienie ogromnej ilości kolorowych tynków pozwoli być może na odtworzenie kolorystyki wnętrza a co nie wykluczone może w niektórych partiach ścian symboli chrześcijańskich jakie były zastosowane w tej budowli. Możliwym jest, iż będzie można także zająć stanowisko co do ikonografii wnętrza. Należy zaznaczyć, że eksploracja

tynków została zatrzymana w niektórych partiach starego kościoła ze względu na ogromną ilość tynków i zbliżający się koniec wykopalisk, jak i obawę przed niewłaściwym zabezpieczeniem. Bezpieczniej było pozostawić w ziemi odnalezione fragmenty malarskie. We wschodniej ścianie kościoła, przy apsydzie od strony południowej znajduje się przejście (drzwi) prowadzące do baptysterium odkrytego już w 2004 r. (przez wiele lat intrygował nas kontekst tego baptysterium, o którym wiedzieliśmy, że nie mogło pełnić swojej funkcji w wielkiej bazylice). Piscina była usytuowana na osi wschód-zachód i połączona była z kościołem zadaszonym przejściem prowadzącym do nawy południowej. Dwupoziomowa posadzka baptysterium wykonano w technice *opus sectile*. Południowy stylobat baptysterium należy do budowli wcześniejszej (narożnik starego kościoła został wbudowany w stylobat, częściowo go niszcząc. Podłoga kościoła została uchwycona w narteksie i w nawie głównej. Była wykonana z płyt wapiennych o wymiarach 40x100 cm. W dotychczas wyeksplorowanych miejscach kościoła nie został odnaleziony żaden element detalu architektonicznego z marmuru, ale jest ewidencja że marmur był używany np. w baptysterium oraz w *opus sectile*. Prawdopodobnie elementy marmurowe zostały ponownie użyte przy budowie nowej bazyliki. Można również wysnuć teorie, że kolumny marmurowe z kościoła zostały wykorzystane w budowie bazyliki i przesądziły o wysokości nowej bazyliki (wielkość negatywów idealnie pasuje do wielkości baz odkrytych w nowej bazylice). Jedną z nieodległych (8 km od „Marei”) analogii można odnaleźć w miejscowości Bahig (Zawiyat al-‘Asayla) gdzie w 2007 roku wykopaliska prowadził German Institute of Archaeology in Cairo pod kierunkiem Petera Grossmann’a (Grossmann, Kościuk 2007). Jest to podobne założenie architektoniczne nieznacznie mniejsze 22 x 13 m ale z inaczej usytuowanym i mniejszym baptysterium. Wewnątrz kościoła znajdują się łóżka dla chorych oczekujących na uzdrowienie lub wskazówki jak postępować w chorobie. Wspominam o tym ponieważ dwie ławy odnalezione w kościele po przeciwnych stronach naw bocznych długie na 18 m mogą mieć podobny charakter. Nie jest oczywiście wykluczone, że pełniły one zwykłą funkcję siedzeń (Aravecchia, 2015). Możliwe, że jest to zbieg okoliczności ale trzeba zauważyć, iż bezpośrednio nad północną ławą kościoła starego w bazylice także znajduje się ława która jest krótsza, i szersza (5,90 x 0,60 cm). Wspomniana mastaba znajduje się na zewnątrz północnej ścianie kaplicy. Ława ta została w pewnym okresie intencjonalnie skrócona i ścianę podparto kamiennymi wzmocnieniami w rodzaju ryzalitu. Kwestie funkcji ław są do rozstrzygnięcia możliwe, że przyszłym sezonie. Należy także przywołać cały cykl budowli kościelnych z oaz, które w swoim charakterze i założeniach architektonicznych wykazują

duże podobieństwo ze starym kościołem znajdującym się pod bazyliką. Przykładami mogą być kościół w Amheida, który jest bardzo zbliżony pod względem założenia do starego kościoła w Marei a jest bardzo odważnie datowany początek IV wieku. Także tzw. Wielki Kościół Wschodni w Kellis (arab. Ismat el-Kharab). Również można porównać z naszym obiektem kościół Szams el-Din z oazy Kharga. Ponadto leżący na peryferiach Kellis Mały Kościół Wschodni mieści się w kręgu naszych zainteresowań choć jest uważany przez archeologów z Misji Amerykańskiej za *Domus Ecclesiae*.

Wydaje się, iż wszystkie zasygnalizowane budowle z oaz mogą mieć bezpośrednie odniesienie do starego kościoła znajdującego się pod bazyliką. Wymagają one detalicznego porównania ze starym kościołem. W tym przypadku decydującym kryterium jest datowanie kościołów z pustyni zachodniej podobne do datowania zaproponowanego przez naszą misję. Będzie miała również duże znaczenie analiza struktur architektonicznych omawianych obiektów ich wyposażenia technik malarskich zastosowanych we wnętrzach, kolorystyki, jak i ikonografii przedstawień jeśli taką będzie można ustalić.

Pozostaje zastanowić się nam nad wstępnym datowaniem nowo odkrytego kościoła. Na podstawie materiału ceramicznego z zasypu z nad płytowaniem kościoła dolnego można z dużym prawdopodobieństwem powiedzieć, iż ceramikę Late Roman amphora I (LRA 1) można datować na najwcześniejszy okres od IV w. Materiał ceramiczny pozyskiwany podczas wykopalisk w kościele dolnym jest różnorodny zarówno pod względem typologicznym (amfory,

naczynia stołowe i kuchenne) jak również pod względem proveniencji. Obecne są naczynia pochodzące zarówno z różnych rejonów Egiptu (amfory LRA 7 ze Środkowego Egiptu oraz naczynia stołowe z Asuanu ERSW) oraz ze wschodniej części basenu Morza Śródziemnego (Cypr, Cylicja, Gaza, Fokaja). Także trzeba wspomnieć o dużej ilości amfor oraz naczyń stołowych, z Afryki północnej (Africa Proconsularis) (por. A. Drzymuchowska, przy współpracy T. Rzeuska, Preliminary Report on Pottery from the Basilica, w przygotowaniu).

Badania archeologiczne na terenie nowo odkrytego kościoła dostarczyły co prawda niewielkiej liczby fragmentów szklanych, ale istotnych w kontekście datowania tej budowli. Ten niewielki zespół zawiera fragmenty butelek, w tym naczynie toaletowe, charakterystyczne dla egipskich warsztatów w III wieku n.e., jak i naczynia produkowane masowo oraz lampki koniczne charakterystyczne dla IV i V wieku n.e. Co ciekawe, jeden z fragmentów takiej lampki wydobyto z okazalej ławy, odsłoniętej w nawie północnej tej budowli, wraz z fragmentem amfory palestyńskiej datowanej na okres od drugiej połowy IV do początków V wieku n. e. (por. Kucharczyk, w tym tomie).

Natomiast prace eksploracyjne w bazylice dostarczyły bogatego materiału szklanego datowanego na okres late Roman/ early Byzantine (od IV w. do VI w.). Zawiera on przede wszystkim szeroką gamę butli i buteleczek, a także lampek. Obok nich wymienić należy czarki, miseczki, kubki i liczne pucharki. (por. Kucharczyk, w tym tomie).

Muzeum Archeologiczne w Krakowie

LITERATURA:

- Aravecchia N., Dupras T. L., Dzierzbicka D., Williams L.
 2015 The church at Amheida (ancient Trimithis) in the Dakhleh Oasis, Egypt. A bioarchaeological perspective on an Early Christian mortuary complex, *Bioarchaeology of the Near East*, 9, 2015, 21–43, in particular 24–27.
- Aravecchia N.
 2015 Christianity at Trimithis and in the Dakhla Oasis. The church of Trimithis, In: *An Oasis City*, by Roger S. Bagnall, Nicola Aravecchia, Raffaella Cribiore, Paola Davoli, Olaf E. Kaper, Susanna McFadden, New York, p. 193, 205, 223, 224, 226, 231.
- Babraj K.
 2013 Badania Bazyliki i Mol w Marei w Egipcie, *Materiały Archeologiczne XXXIX*, 2013, Kraków, pp. 169–194.
- Babraj K., Szymańska H., Drzymuchowska A., Willburger N.
 2013 'Eleventh season of excavations at Marea 2010). With Appendix The harbor jetties of Marea', *PAM XXII: Reports 2010* (Warsaw 2013) pp. 55–78.
- Grossmann P., Kościuk J.
 2007 'Excavations at Bahig: Zawiyat al 'Asayla', *BSAC* 46, 2007, pp. 9–29, in particular pp. 12–13.
- Klemm R., Klemm D. D.
 1993 *Steine und Steinbrüche im Alten Ägypten*. Springer -Verl. Heidelberg, pp. 45–48, 439.
- Pichot V.
 2010 'Marea Peninsula: Occupation and Workshop Activities on the Shores of Lake Mariout in the Work of the Centre d'Études Alexandrines (CEAlex, CNRS USR 3134), [in:] *Lake Mareotis: Reconstructing the Past* Proceedings of the International Conference on the Archaeology of the Mareotic Region held at Alexandria University, Egypt, 5th–6th April 2008 (= *BAR S2113*), ed. Lucy Blue, Oxford, pp. 57–66.
- Szymańska H., Babraj K.
 2003 'Marea: Season 2002', *PAM XIV: Reports 2002* (Warsaw 2003), pp. 39–48.
- 2004a 'Marea: Fourth Season of Excavations', *PAM XV: Reports 2003* (Warsaw 2004), pp. 53–62.
- 2004b 'Fouilles archéologiques de Marea en Égypte, saisons 2002–2003', *Archeologia* 55, pp. 126–129.
- 2005 'Marea: Excavations 2004', *PAM XVI: Reports 2004* (Warsaw 2005), pp. 43–54.
- 2006 'Polish Excavations in the Basilica at Marea', *BSAC* 45, pp. 107–117.
- 2007 'Marea: Sixth Season of Excavations', *PAM XVII: Reports 2005* (Warsaw 2007), pp. 43–54.
- 2008a 'Marea: Report on the Excavations of the Polish Archaeological Mission', *PAM XVIII: Reports 2006* (Warsaw 2008), pp. 51–61.
- 2008b *Marea, vol. I. Byzantin Marea Excavations in 2000–2003 and 2006* (= *Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie IV*), Kraków.
- 2010 *Architectural Décor of the Basilica in Marea (Egypt). Preliminary Report*, in: *Non Solum Villae Księga Pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Medekszy*, red. J. Kościuk, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław pp. 302–315.
- 2010a 'Marea: Eighth Season of Excavations', *PAM XIV: Reports 2007* (Warsaw 2010), pp. 71–76.
- 2010b *Architectural Décor of the Basilica in Marea (Egypt). Preliminary Report*, in: *Non Solum Villae Księga Pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Medekszy*, red. J. Kościuk, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław pp. 302–315.
- 2012 'Marea: Excavations 2008', *PAM XXI: Reports 2009* (Warsaw 2012), pp. 59–71.

The 5th-century Great Transept Basilica in “Marea”, Egypt, and the 4th-century predecessor church discovered in 2018¹

The great basilica has been the object of archaeological research since 2003. At the moment (**Fig. 1 plan**) it is already excavated in more than 75 percent. In the characteristics of the building you cannot overlook the unique urban situation of the church. It is located on the edge of the peninsula, on the hill that expands at the end. This is the reason why it is surrounded on three sides by the waters of the Lake Mariut (on the topic of the peninsula- Pichot 2010). It should be noted here that throughout the history of the lake its water level went through various stages, from a high level to a complete lack of water. For sailing, a very important fact known from sources was the information offered by Philo of Alexandria (born around the year 15 before Christ, died around 50 after Christ) in his work *Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἢ ἱκετῶν* (*De Vita contemplativa*), where he wrote that the lake used to have an outlet into the Mediterranean, or one could say was connected to the Mediterranean, using the words (*τῆς λίμνης ἀνεστομωένης εἰς τὴν θάλατταν*) (Philo 2001⁷). On its shores, in the immediate vicinity of the walls of the basilica, there are remains of the port buildings, berths, piers, docks, warehouses, etc. The basilica is built at the longest pier, 125 m long (Babraj 2013; Babraj, Szymańska, Drzymuchowska, Willburger 2013). I think that defining the church as a port basilica is fully justified. In general, it is reconstructed as an oriented three-nave building with a transept and a shallow apse. The length of the entire basilica measured from the entrance to the end of the buttress located at the apse is 51 m, the length of the transept 46 m, and the width of the transept 20 m. The clear width of the main body is 22.7 m, of which the main nave between stylobates is 12.6 m wide. The side naves in the light are 4,1 m. The floor in the nave was lined with large marble slabs while the aisles had a floor made of plates from the local sandstone (Dietrich, Klemm 1993). In the north, there is a chapel at the main body of the basilica. On the other hand, on the southern side, there is also a baptistery with servants' rooms located at the main body. The basilica was at least a two-story building, as evidenced by the staircases in both of its western corners. In the original design of the basilica, the outer walls had small buttresses. Over time, these reinforcements have been extended

and strengthened because of structural damage to the load-bearing walls. In the original project, they were located at the transept and apse (**Fig. 1a**). Later, they were also added to the north and west external walls. One entire undamaged column was found in the northern transept, its height being 2.16 m. The diameter of the column in its central part was 35 cm. All fragments of columns found in the basilica had the same or similar diameter. On this basis, we can assume that during the construction of the whole basilica (transept, main nave) columns of this size were used. The decor of the church was very rich as evidenced by the high-class architectural detail (Szymańska, Babraj 2010), made of various types of marble and other types of stones imported from the entire Mediterranean basin. This also applies to the decoration of floors and walls made in the opus sectile technique. We also have records of numerous small fragments from mosaics in the form of a tessera, some with gold foil in the middle of the so-called sandwich. It seems that the mosaic (mosaics) was placed in the apse. The apse is 4 m deep and 10 m wide. The apse was built in the place of an earlier furnace from the 2nd / 3rd century one of the largest in Egypt. In the apse, two tombs with around 120 burials were found (Dzierzbicka 2015). A tomb was also found in the southern pastophorus. At the intersection of the main body with the transept, relics of the templon foundation were located, with remains such as cancelli with relief, transennae and marble pillars. The sanctuary on the axis of the nave to the west exit runs through the processional path. The basilica had a narthex, placed at the western outer wall, with a floor made in the opus sectile technique. Before the narthex there was a large atrium, which was closed on the south side with shops, while in the north (lake) a sequence of utility rooms was marked out. A portico adjoined the narthex. There were three entrances to the church, from the south, the north and on the western axis (reports on excavations by Szymańska, Babraj 2003, 2004a, 2004b, 2005, 2006, 2007, 2008a, 2008b, 2010, 2012).

In the season of 2018, the exploration of the basilica was conducted on the west side behind the walls of the narthex (**Fig. 2**) within the space marked #54. The aim of taking the excavations here was to find the northern end of the basilica's portico. Its southern side was unearthed in 2011. On the stylobate of the portico there were supposedly 11 columns, of which one pedestal was found in the north and

¹ The excavations in the Basilica in Marea and the newly discovered church are carried out by dr Krzysztof Babraj with Anna Drzymuchowska, architect Daria Tarara and conservator Tomasz Skrzypiec.

two pedestals in the south. The spacing between the columns was 1.80 cm in the axis. This space adjoined from the west to room # 56 which has not yet been explored. Between space # 54 and room # 56 there is a passage that has not been explored yet (**Fig. 2a**). A small fragment of a mensa made from marble, with to semi-circular recesses for food offerings, was found on the surface of room # 56. It can be assumed that a mensa of similar form can be found in the Archaeological Museum in Corinth, inventory number 1380. It was found in fragments during excavations in the vicinity of the Kranion basilica, Gr. Κρανίο Church, in Corinth (Scranton 1957; Athanasoulis 2013). Its top was made from white marble, and its shape resembled a lunar sigma with thirteen semicircular recesses opening inwards, and placed around the edge on three sides of the mensa (**Fig. 2b**). According to Scranton, three such objects which he calls “Sigma Tables” have been found in Corinth. However, he has doubts concerning the use of the aforementioned slabs. They can be either altar mensae or “martyr tables” (see also Duval 1985; Chalkia 1991; 1989; Baratta 2009). The latest publication has not yielded much new information on the subject, though it lists the current reference literature (Manolessou 2013). A very similar mensa made from marble found in Gerasa was published (Piccirillo 1981). The difference was the number of indentations in the top; the one from Jordan had nine of them. A number of ten indentations in the table-top made from marble with a rounded edge can be found in the artefact from the Metropolitan Museum of Art in New York. Its lower straight edge is decorated with a monogram of Christ, X and P, flanked with lambs. The object dates back to the 5th/6th century (Kleinbaure 1979). An analogical mensa with thirteen indentations found in Daphne was also published (Lassus 1940; Bonfioli 1977-1978). One cannot ignore analogical Christian table-tops discovered in Delphi (Roux, Marcadé 1977), their size and form frequently resembling the top fragment found in Marea. The authors do not suggest explicit dating of artefacts while presenting very precise descriptions of objects and comparing the discovery in Delphi with the previous finds in Salamina on Cyprus (Roux 1973; 1981). Some artefacts found in Salaminie by their size and form also resemble the one discovered on the surface of room # 56, which adjoined the staircase # 29. One can surmise that all the described artefacts fit into the 6th-century time brackets, which corresponds to the dating of the basilica in Marea. Such types of tops in varying forms are mentioned by (Déonna 1934). Marble mensae in various shapes (rectangular, round, horseshoe-shaped etc.) are commonly found during excavations in early-Christian churches in the entire Mediaterranean Basin, in various parts of buildings and in relatively large quantities. Their

shapes suggest that marble mensae were associated with celebrating the Eucharist and other forms of the ritual e.g. agape (ἀγάπη). The above mentioned mensae with multiple indentations were a part of the church interior furnishings on which cult objects could be placed. Initially it was supposed that they served as *mensae martyrum* mainly in North Africa. Yet nowadays researchers believe that evidence is insufficient to connect them to funerary cult (Manolessou 2013). It is still not explicitly interpreted what purpose the mensae with multiple indentations used to serve. I think they might have served diverse functions depending on the need; naturally, it is an initial hypothesis which has to be verified. For other forms of table tops see (Σκλάβου-Μαυροειδή 1999; Ορλάνδος 1994), concerning the terminology of altar mensae see (Καλοπίση-Βεργή και Παναγιωτίδη-Κεσίσσογλου 2010). That type of slabs (mensae) might also have been used in baptisteries as marble lining of the pool bottoms. Such an example can be found in Tébéssa (Roman province of Africa Proconsularis, nowadays Theveste) in Algeria. In this case the table-top is round with twelve indentations along the edge of the circle, opening inwards (Gui, révisé par Duval et Caillet 1992-1993). The artefact from Marea is valuable since there are relatively few examples from Egypt; and even if there are, they represent a later period (Nussbaum 1961) made a compilation of such objects, which shows that such artefacts have mainly been found in Wadi Natrun and date back to the period between the 8th and 11th/12th century (see also Barb 1964). The question remains, if it really is a fragment of an altar mensa, why it was found so far from the altar. It cannot be ruled out that during plunder and carrying out marble elements from the basilica, it was broken and abandoned on this very spot. As far as the origins of the altar are concerned (ἡ ἁγία τράπεζα) (mensa), one should quote the old yet still irreplaceable work by (Braun 1924; and e.g., Leclercq 1933; Kirsch, Klauser 1950; Kazhdan, ed. et. al. 1991; Grossmann 1991; Nadolski 2006; Heid 2014; Sahas 2016²). Naturally, this is merely an initial opinion on the discussed fragment of the mensa and the research related to its interpretation should be broadened. One can assume that in the course of excavation work in 2019, we will find more pieces of the discussed mensa in room # 56.

The north ending of the portico stylobate is T-shaped. Analogically, the same ending can be found on the other, south, side of the portico. In the next period when this space was used, a wall which created a vertical shaft with a rectangular section was added to the north wall of the stylobate. It was probably connected with a 200 x 150 x 120 cm cistern. In the corner of the north portico end, on the utility level, a baboon figurine made of granite probably from the Ptolemaic period was found (**Fig 3**). Also

10 ostracas were found in space # 54 (compare T. Derda, Ostraka – in preparation). In this space, small fragments of the walls, which were presumably Bedouin, have been identified, carelessly filled in with loosely thrown stones without mortar.

At the same time, exploratory work was carried out in room # 52 (**Fig. 4**) which was the northern entrance to the basilica. This work was a continuation of the excavations of the 2017 season. The exploration of room # 52 which is the porch of the basilica has been completed. In this room, the floor has not been preserved, but in the 2017 season the floor level of the room was identified on the west and east walls. The room had a north-facing entrance (# 52 A) and three passages: the south led to the aisle (# 2), (# 52 L) the eastern to the chapel (# 52 A) (later blocked), while the western led to the staircase (# 52 N). In the discussed room structures that we were unable to identify in the 2017 season were unearthed. After analyzing these structures, we came to the conclusion that the first wall was the wall marked with letter I. It was later adapted to the construction of the old church, by incorporating it into the external wall marked with the letter G. The discussed wall was made of two external walls of stone, filled with loosely placed irregular stones without the use of mortar. In addition, the corner of the G wall was reinforced with regular stone blocks.

In the G wall on the north side the entrance to the narthex of the old church was found. We have a well-preserved jamb (E), a negative on the door and a fragment of the door's threshold (F). The imprint on the door was made in mortar and was covered with small pieces of marble. From the entrance we go up three steps to level B. We know that the old church had been rebuilt several times. An example of this is the reinforcement of the G wall from the west side H. The wall marked with the letter M was later compared to the G wall, as well as the K paneling. It can be assumed that the J step comes from the first phase of the construction of the old church. In the discussed room # 52 a survey was made to check how deep the foundations of the I wall were. It was made within the F, G, I markings. In the survey, a row of purposefully stacked amphoras was discovered at the depth of 0.58 m, consisting only of their necks arranged horizontally side by side, dated to the 3rd / 4th c. A.D. (**Fig. 5**). From the north side # 55 (**Fig. 1 plan**), the 2.4 m wide entrance constructed of three steps and a threshold, led to the basilica. There are three negatives in the threshold. Two of them with a square cross-section are placed on the edge of the threshold on the inside. They were elements fixing the church door which probably opened outside. In the middle of the threshold there was a round negative in which the post dividing the door into two parts (two wings) was inserted. Outside the wall of

the proper basilica on the north-west side at the staircase # 53 A and # 53 B, a 5.60 m long and 0.80 m wide buttress was fixed to reinforce the wall. A stone structure of unknown origin, measuring 1 x 1 m, was added to the buttress. It was not tied (connected) to the buttress (**Fig. 6**). It is possible that this element was the beginning of the wall which went towards the lake but did not survive. We hope that the future excavation season will clarify this issue. At the same time, a 5.5 m long, 1.10 m wide buttress, strengthening the corner of the basilica, was added to the eastern wall by the latrine # 51. Three steps and a pole were added to this buttress from the north. All of these elements were built in the same period. On the steps, the marble negatives and one piece of marble have been preserved. These steps led to a higher level from room # 55 (**Fig. 6a**). Three utility levels have been identified in the room.

Also in the discussed season, we worked on exploring the charge in the main nave (**Fig. 1 plan**) # 13. Its removal revealed the stylobate between the two western pillars at the entrance on the axis of the basilica. On the stylobate, four negatives were found on the bases of the columns. Spacing in axes (distance between axes) between bases on columns is 2.5 m. The plate between the stylobate and the external wall of the basilica was found in very poor condition #13 (**Fig. 7**). A survey was made in which a stone structure that belongs to the old church was found below the level of the floor. Perhaps it was a fragment of the portico. Two Corinthian capitals were found in the exploratory filling (**Figs. 8, 9**), as well as a fragment of a small column crowned with palm capitals (**Fig. 10**). A high-quality marble cladding board was also found (**Fig. 11**). There were also found many fragments of stuccos. The discovery of the old church is a breakthrough in the interpretation of the basilica (**Fig. 12**). The church, 24 x 15 m in size, is located under the great transept basilica of the 5th century and is absolutely unique, especially since it is in relatively good condition. The outline of the church is located entirely within the walls of the great basilica, whose northern wall was built almost exactly on the north face of the older building (**Fig. 13**). The plan of the old church (**Fig. 1 plan**) clearly shows three aisles, an apse to which run two steps, and a relatively large size of narthex. The entrances to the church were from the north and west, and probably also from the south. Inside, the walls of the church were covered with a non-figurative (abstract) painting decoration in very vivid colors. Any doubts about the Christian character of the decor are dispelled by a fragment of the plaster of a relatively large size with the preserved representation of the cross (**Fig. 14**). Finding a huge amount of colored plasters may allow us to recreate the color scheme of the interior and, which cannot be ruled out, on some

parts of the walls Christian symbols that were used in this building. Probably it will be possible to take a stand regarding the interior iconography. It should be noted that plaster exploration was stopped in some parts of the old church due to its huge amount and the approaching end of excavations, as well as the fear of insufficient security. It was safer to leave fragments of painting plasters in the ground. In the eastern wall of the old church, on the south side of the apse, there is a passage (door) leading to the baptistery discovered in 2004. For many years, we have been intrigued by the context of this baptistery. We knew that it could not fulfill its function in the grand basilica. Piscina, located on the east-west axis, was connected with the church by a roofed passage leading to the southern nave. The two-level baptistery floor was made in the opus sectile technique. The southern stylobate of the baptistery belongs to the previous building (the corner of the old church was built into stylobate, partially destroying it). As far as the architectonic form and dating are concerned, the closest analogies to the baptistery associated with the old church can be found in Kellia (Martin 2015). The piscina dates back to the 6th c. and can be found in the church to the left of the sanctuary (presbytery). We cannot ignore the baptistery in Antinopolis (Antinoë -Ἀντινόου πόλις), belonging to the church identified as d.2 which was called the supposed episcopal church by Grossmann (Grossmann 2009; Guidotti 2017). Its form is identical to the one in the old church in Kella and Marea. In the great church in Antinopolis there used to be two baptisteries; one of those is much earlier and its form does not resemble the one in Marea. However, it is clearly visible that it must have undergone either conservation or even reconstruction. One can descend to the pool down three steps only on one side, which is not typical, and resembles a bathhouse pool more than a piscine. Both baptisteries are dated between the 5th and 6th century on the basis of LRA 7 amphorae, which naturally does not correlate to the dating of the baptistery from the old church in Marea. Yet the form is identical to that in Marea. It can be assumed that such a form was popular for a long period of time, and hence the two discussed baptisteries can be compared.

The floor of the church was captured in the narthex and in the main nave (**Fig. 1 plan**). It was made of limestone panels measuring 40x100cm. In the previously unexplored places of the church no marble architectural details have been found, but there is evidence that marble was used, for example, in the baptistery made in opus sectile technique. Probably marble elements were reused in the construction of the new basilica. One can also draw theories that the marble columns from the church were used in the construction of the basilica and determined the height of the new basilica (the size of the negatives

perfectly matches the size of bases discovered in the new basilica). On the basis of the previous discoveries of wall relics one can initially reconstruct the appearance of the old church which fits into the wall outline (the plan) of the Basilica (**Fig. 15, 16, 17**). One of the analogies can be found in the nearby (8 km from Marea) village of Bahig (Zawiyat al-'Asayla), where the excavations were conducted in 2007 by the German Institute of Archaeology in Cairo under the direction of Peter Grossmann (Grossmann, Kościuk 2007). It is a similar architectural layout, though slightly smaller 22 x 13 m, and with a differently located and smaller baptistery. Inside the church, there are beds for patients waiting for healing, or tips on how to deal with diseases. I mention this because two benches found in the church on the opposite sides of the side aisles, 18 m long, may have a similar character. Of course, it cannot be ruled out that they served as normal seats (Aravecchia 2015). It is possible that this is a coincidence but it must be noted that directly above the northern pew of the old church in the basilica there is also a bench which is shorter and wider (5.90 x 0.60 cm). The mentioned mastaba is located outside the northern wall of the chapel. This bench was intentionally shortened at some point, and the wall was supported by stone reinforcements of the risalit type. The issues of the bench function are supposed to be resolved in the next season. It is also necessary to recall the whole cycle of church buildings with oases, which in their character and architectural layouts show a large similarity to the earlier church located under the basilica. Examples are: the church in Amheida (Dakhla oasis) which is very similar in terms of the foundation to the old church in Marea, and is very boldly dated to the beginning of the fourth century; also the so called Great Eastern Church in Kellis (Ismat el-Kharab). You can also compare our object with the church of Shams el-Din of the Kharga Oasis. In addition, the Little Eastern Church located on the outskirts of Kellis is in the circle of our interests, although it is by archaeologists from American Mission as a *Domus Ecclesiae*.

It seems that all the indicated churches of the oasis can have a direct reference to the old church located under the basilica. They require a detailed comparison with the old church. In this case, the decisive criterion is the dating of churches from the Western desert, similar to the dating proposed by our mission. It will also be of great importance to analyze the architectural structures of the discussed objects, painting techniques used in interiors, color schemes and iconography of representations, if it can be determined. An analysis of the dimensions of the old church and the Basilica shows that the former was much smaller which can be seen in the reconstruction (**Fig. 18**).

The last thing to do is to think about the preliminary dating of the newly discovered church. On the basis of the ceramic material from the backfilling of the lower church, it is very likely that Late Roman Amphora 1 ceramics (LRA 1) can be dated to the earliest period of the 4th century. Ceramic material obtained during excavations in the lower church is diverse both in typological terms (amphorae, tableware and kitchenware) as well as in terms of provenance. There are dishes originating from different regions of Egypt (LRA 7 amphorae from Middle Egypt and tableware from Aswan ERSW), and from the eastern part of the Mediterranean (Cyprus, Cilicia, Gaza, Fokaja). Also there is a need to mention the large number of amphorae and tableware from North Africa (Africa Proconsularis) (A. Drzymuchowska, in preparation, Pottery from the Basilica and from the Old Church)

Archaeological research in the area of the newly discovered church yielded only a small number of glass fragments, but important in the context of dating this building. This small group contains fragments of bottles, including a toilet utensil, typical of Egyptian workshops in the 3rd century A.D., as well as mass-produced vessels and lamps characteristic of the 4th and 5th centuries. Interestingly, one of the fragments of such a lamp was extracted from a magnificent bench, revealed in the northern aisle of this building; along with a fragment of the Palestinian amphora dated between the second half of the 4th

and the early fifth century A.D. (see R. Kucharczyk, in this volume)

However, exploratory works in the basilica provided rich glass material dated to the late Roman / early Byzantine period (from the 4th century to the 6th century). It contains primarily a wide range of bottles and little bottles, as well as lamps. Apart from them we should mention bowls, mugs, and numerous cups (see R. Kucharczyk, in this volume).

Since the beginning of the excavations, i.e. the year 2000, the archaeological research in Marea has been carried out by the Archaeological Museum in Kraków in cooperation with the Kazimierz Michałowski Centre of Mediterranean Archaeology at the University of Warsaw. In the years 2000-2010 the work was supervised by Prof. Hanna Szymańska from the Archaeological Museum in Kraków (MAK). After her premature death, since 2011 the work supervisor was dr Krzysztof Babraj, an employee of MAK, who carried out those duties until 2017. Since 2018, the research manager is Prof. Tomasz Derda, from the University of Warsaw, and his deputy is dr K. Babraj, which was officially approved by the Scientific Council of the Centre in 2018. The research work in Marea was also divided into: the research in the Basilica conducted by K. Babraj, and the city area supervised by Prof. T. Derda. (Director of the Archaeological Museum in Kraków, Prof. Jacek Górski)

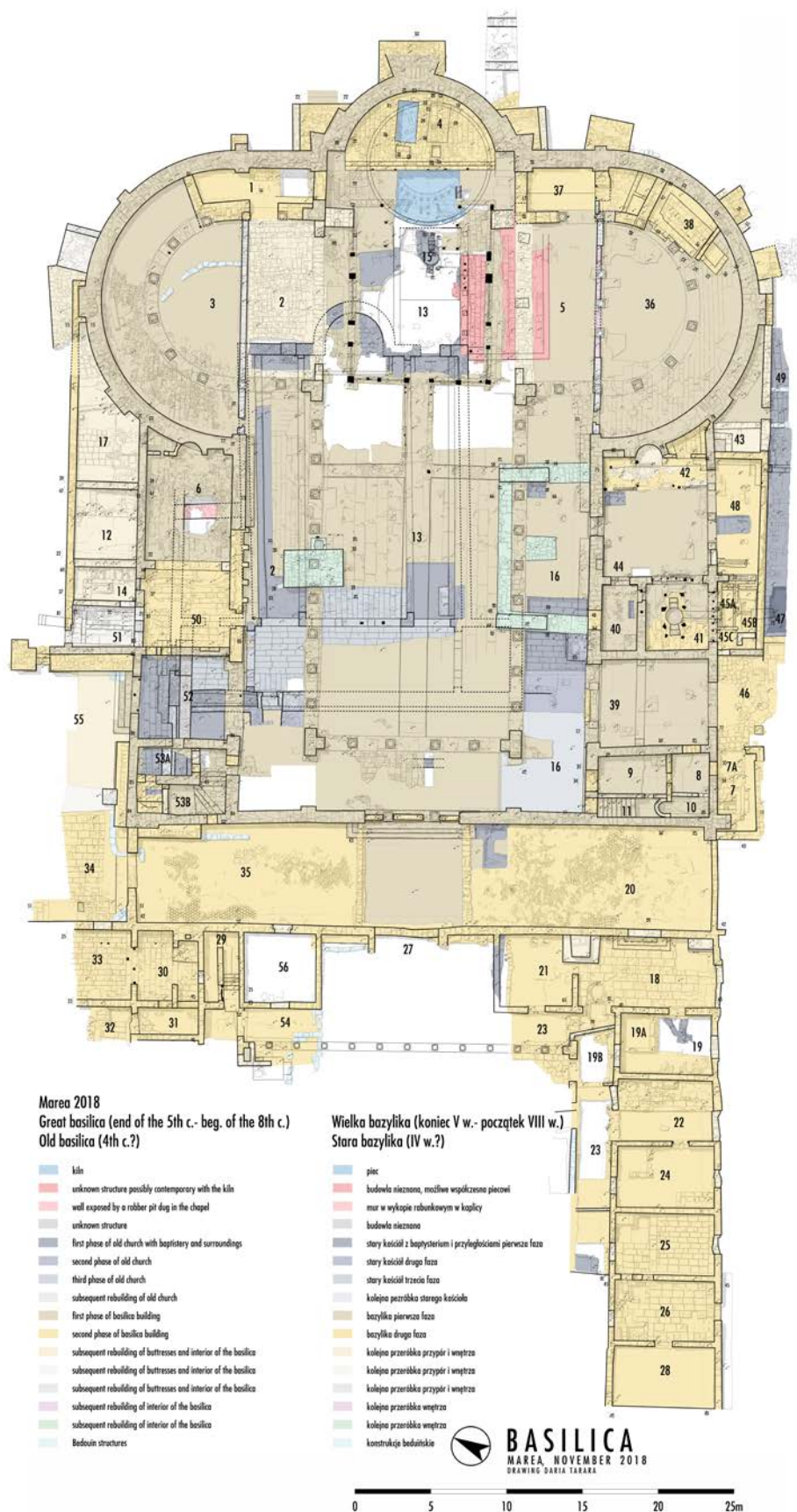

Fig.1. Plan bazyliki, rys. D. Tarara

Fig.1. Plan of the basilica, drawing D. Tarara

Fig. 2. Obszar #54, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 2. Area # 54, Phot. A. Drzymuchowski

Fig.2a. Próg, stopnie i negatywy po drzwiach w pom. #54 i #56, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 2a. Passage between the space # 54 and # 56, Phot. A. Drzymuchowska

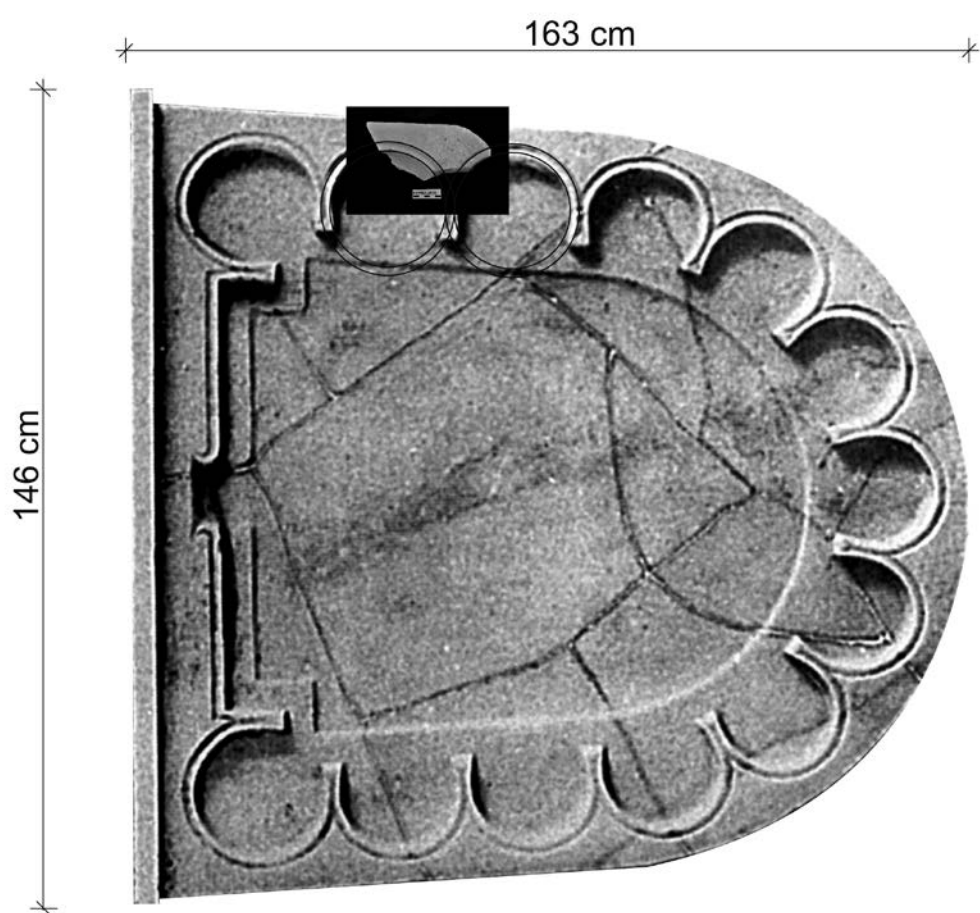

Fig. 2b. Fragment of marble menasae part of altar construction from Museum of Corinth, n. 1380 (tipo B: Gr. 2),
Phot. A. Drzymuchowska

Fig. 3 Figurka małpki, Fot. T. Derda

Fig. 3. Monkey figurine, Phot. T. Derda

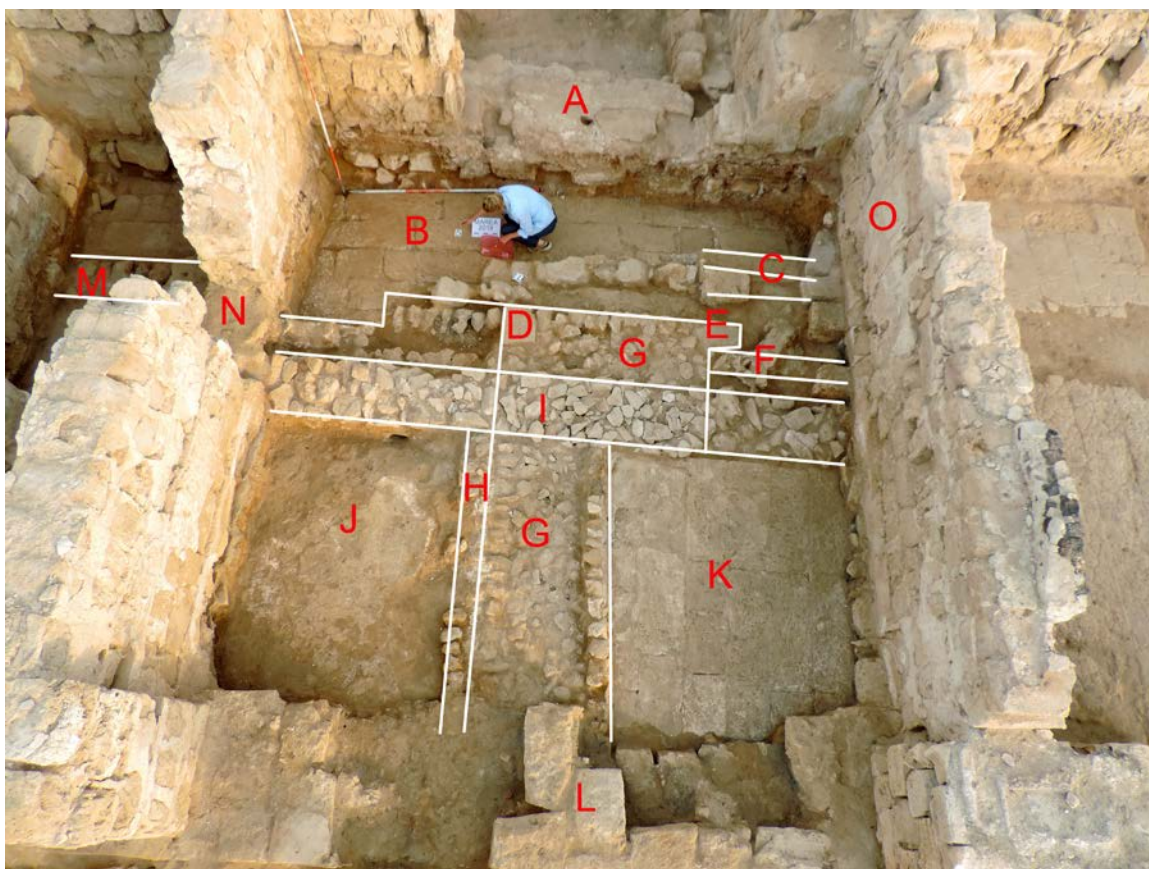

Fig.4. Stratygrafia w pom. #52, Fot. M. Gwiazda

Fig. 4. Stratigraphy, area # 52, Phot. M. Gwiazda

Fig.5. Sondaż w pom. #52 , rząd amfor ułożonych obok siebie, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 5. Survey, area # 52, row of amphorae stacked side by side, Phot. A. Drzymuchowska

Fig.6. Widok na przypory w pom.55, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 6. View of the buttresses in area, Phot. A. Drzymuchowska

Fig.6a. Wejście od strony północnej do pom. #55, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 6a. Entrance from the north into room # 55, Phot. A. Drzymuchowska

Fig.7. Płyty w pom.13 zachowane fragmentarycznie, Fot. M. Gwiazda

Fig. 7. Stone slabs in area # 13 preserved fragmentarily, Phot. M. Gwiazda

Fig. 8. Kapitel koryncki zwieńczony krzyżem z zasypu w pom. 13, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 8. Corinthian capital with a cross, from the backfill in area # 13, Phot. A. Drzymuchowska

Fig.9. Kapitel koryncki zwieńczony krzyżem z pom. 13, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 9. The Corinthian capital with a cross from area # 13, Phot. A. Drzymuchowska

Fig. 10. Kapitel palmowy z pom. 13, Fot. T. Derda

Fig. 10. Palm capital from area # 13, Phot. T. Derda

Fig. 11. Płyta marmurowa z krzyżem i liśćmi akantu, Fot. A. Drzymuchowska

Fig. 11. Marble slab with cross and acanthus leaves, Phot. A. Drzymuchowska

Fig. 12. Zarys starego kościoła, Fot. M. Gwiazda

Fig. 12. Old church, Phot. M. Gwiazda

Fig. 13. Fragment of polychrome with representation of cross, Phot. A. Drzymuchowska